

Departament d'Antropologia Cultural
i Història d'Amèrica i Àfrica
Facultat de Geografia i Història
Universitat de Barcelona

Videoastas indígenes en Chiapas: ¿Qué sucede cuando se incluye el audiovisual en un proyecto de conocimiento y reconocimiento cultural?

Laura CARDÚS i FONT

correu electrònic: laura_cardus@yahoo.es

Resum del Treball de recerca de segon any presentat en el Programa de
Doctorat en Antropologia Social i Cultural. Bienni 2003-05

Tutor: Dra. Gemma Orobitg Canal
Barcelona, juliol 2005

Videoastas indígenas en Chiapas: ¿Qué sucede cuando se incluye el audiovisual en un proyecto de conocimiento y reconocimiento cultural?

Laura CARDÚS I FONT

Introducció

El meu projecte de recerca en el camp de l'antropologia audiovisual parteix de diverses idees, entre les quals destacaria:

Els **processos de creació audiovisual**, que impliquen de diverses formes a persones que pertanyen a grups subalterns, com els indígenes pobres del Sud-est de Mèxic (i que han estat representades des dels mitjans de comunicació hegemònics de manera que s'ha reforçat la seva exclusió), podent observar-se com a **accions socials significatives** que poden ajudar-nos a entendre les dinàmiques socials i culturals en les que es troben immersos.

El fet de participar en l'elaboració d'un producte audiovisual pot estar directament relacionat amb la **obtenció d'objectius de les agendes socials** d'alguns col·lectius (com la creació o reforç de xarxes socials, la conservació, recuperació o reinvençió de costums, la positivació d'identitats subalternes, la defensa legal contra les violacions dels drets humans, etc.)

Per mitjà de **la producció audiovisual**, l'estructura interna de les comunitats o organitzacions indígenes i les seves relacions amb altres grups es modifiquen. L'audiovisual esdevé, doncs, un procés i eina clau de relació entre aquests ens (les organitzacions i les comunitats) amb la resta del món, ja que afecta la seva **presentació, representació i ubicació en el mapa social**.

El procés de producció audiovisual provoca processos de reflexió i negociació al si de les organitzacions que poden arribar a canviar estructures i funcionaments dins d'aquestes. El rol del/la comunicador/a indígena dins un col·lectiu pot implicar la revisió i modificació de sistemes **d'aprenentatge, transmissió del coneixement, i assumptió de prestigi**.

L'objectiu general de la meua recerca, doncs, és explicar les implicacions d'allò audiovisual (els processos i els productes) en la construcció de la cultura, en la reproducció sociocultural, en les relacions interculturals i en les transformacions socials. M'he centrat en l'audiovisual (el video) produït per persones indígenes (desplaçades des de les comunitats a la ciutat) en el marc de les seves organitzacions. Vaig desenvolupar un treball de camp de tres mesos a Chiapas (Mèxic), especialment en el context urbà de San Cristóbal de las Casas, i els seus voltants amb els objectius específics de: 1) observar els procediments que acompanyen la producció audiovisual protagonitzada per persones indígenes a Chiapas en el marc de les seves comunitats o organitzacions i 2) analitzar com les produccions audiovisuals (com a processos i productes) afecten l'entorn on es generen, (és a dir, si el fet de fer, compartir, difondre, audiovisuals indígenes provoca canvis en el si de les comunitats i organitzacions indígenes).

Des dels inicis de la disciplina antropològica s'han utilitzat els instruments d'enregistrament audiovisual (gravadores, màquines fotogràfiques, càmeres de cinema o video). Primer, aquests aparells s'usaven amb el propòsit de tenir un inventari audiovisual i així classificar i comparar les expressions culturals dels diferents pobles que es considerava que estaven en vies de desaparició¹. El film etnogràfic esdevingué un gènere com a tal coincidint amb una època de reinvençió de l'antropologia². Als anys 60 i 70 del segle XX es començà a entendre que els instruments audiovisuals tenien unes propietats que aportaven valors específics a l'etnografia (com bé demostrà Jean Rouch³, els mitjans audiovisuals faciliten una "antropologia compartida", en la qual es pot superar la jerarquia i unidireccionalitat en la relació entre l'investigador/a i els "altres"). Més tard, a partir de l'experiència dels antropòlegs nordamericans Sol Worth i John Adair, amb els indis Navaho,⁴ s'acceptà que el fet de facilitar que els grups subalterns (en concret, els indígenes) realitzessin les seves pròpies filmacions pot aportar a l'antropologia una informació única i molt valuosa, ja que es posa de manifest la relació entre el context

1 Vegeu Grau Rebollo (2002) per una explicació detallada de la relació entre l'audiovisual i l'antropologia.

2 Segons ens descriu Faye Ginsburg, recollint les aportacions d'altres autors com Dell Hymes (1972), en aquesta època coincideixen les descolonitzacions i lluites per l'autodeterminació de molts grups nadius, la radicalització d'alguns pensadors joves que pressionaren per a substituir els models positivistes de coneixement per d'altres més conscients a nivell interpretatiu i polític i, finalment, la reconceptualització de la "veu nadiua" reclamant la seva relació de diàleg més directe amb la interpretació antropològica (Ginsburg, 1991: 95).

3 Parlant de Jean Rouch, aquest etnòleg francès ideà una tècnica anomenada *feedback*. Als anys 50 y 60, quan dugué a terme les seves primeres pel·lícules etnogràfiques, utilitzava una càmera de cinema i després de grabar i muntar les cintes, les mostrava als seus protagonistes-informants. D'aquesta manera, amb els comentaris i les converses que sorgien del visionat, l'antropòleg podia obtenir una explicació més completa dels rituals grabats (ja que, en ple ritual, no podia entendre moltes coses). Això encara tenia més sentit quan el que es filmava eren esdeveniments que tenien lloc amb molt poca freqüència. Segons Rouch, quants més cops es veiessin les cintes, més informació s'obtidria d'aquella societat. A banda, Rouch destacava que, segons la seva manera de treballar, la càmera entrava a formar part del ritual i li permetia a ell pertànyer al grup. Per això inventà el terme "cine-trance" per classificar les seves obres.

4 Vegeu Worth i Adair (1972)

cultural (les formes d'aprendre i d'entendre el món) i com la realitat és descrita per mitjà d'imatges, en el moment que el subjecte s'explica a ell mateix i presenta el seu entorn a través de la seva mirada. Amb el desenvolupament tecnològic de materials més lleugers i accessibles, com ara la videocàmera, s'amplien les experiències en les quals antropòlegs i antropòlogues usen el video en durant el procés etnogràfic, i intercanvien la seva mirada amb la mirada dels seus informants i "objectes d'estudi". Això acompanya línies d'investigació participatives en les quals els científics es comencaren a implicar activament en les comunitats en les quals treballaven, trobant punts en comú entre els propis objectius d'investigació i les necessitats o prioritats d'aquests grups.

Les aportacions teòriques més destacades de cara a la justificació del video indígena, com a quelcom significatiu antropològicament, són les de Faye Ginsburg i les de Terence Turner⁵. Ambdós antropòlegs han il·lustrat amb exemples etnogràfics com l'ús de tècniques audiovisuals per part de grups indígenes (a Austràlia i al Brasil) pot acompanyar favorablement certs processos de reivindicació cultural i política i, per tant, aquestes tècniques poden esdevenir eines de transformació social. Segons Ginsburg i Turner, el fet que els indígenes tinguin un control sobre la seva representació pot permetre que se subverteixen les imatges que els mitjans hegemònics han produït sobre ells (sobretot relacionades amb l'immobilisme, la infantilització, el salvatgisme...) i que han contribuït sota diferents formes a la seva exclusió. Malgrat això, els textos audiovisuals que els grups i persones indígenes generen sobre ells mateixos i mateixes no són, per definició, subversius⁶.

Metodologia

La **metodologia col·laborativa** que caracteritza la meua recerca està vinculada tant a l'antropologia compartida de la que parlava Jean Rouch com a la tradició mexicana d'investigació – acció participativa. Aquest corrent vincula l'aplicació de les ciències socials en accions que responguin a les demandes o problemàtiques dels grups amb els quals es treballa. En el cas concret de Chiapas, els antropòlegs i antropòlogues que promouen aquest tipus d'iniciatives, s'emmarquen en l'"antropologia activista"⁷, una opció segons la qual s'impliquen en el desenvolupament de les organitzacions locals amb les que treballen (en el cas de Chiapas, majoritàriament organitzacions indígenes de diferents característiques, però generalment vinculades d'una o altra manera al

5 Vegeu, per exemple, Ginsburg (1991) i Turner (1992).

6 Vegeu el cas dels Kayapó descrit per Turner (1992).

7 Vegeu, per a més informació: <http://www.utexas.edu/cola/depts/anthropology/activist/>

*neozapatisme*⁸, que treballen en funció d'objectius relacionats amb els drets humans, culturals, etc.) La finalitat d'aquesta perspectiva no és únicament afavorir els processos polítics d'aquests col·lectius, però, sinó construir un coneixement antropològic compartit i crític. Com Lassiter ens explica: "*As a humanistic project –not a scientific one-collaborative ethnography seeks common ground for writing representations that are more sensitive to and more honest about the ethical and political circumstances that provide a context within which ethnography grows. Writing ethnography thus becomes more of a joint process, where both ethnographer(s) and consultant(s) share the task, to varying degrees, of writing the final product.*" (2004:2) Considero aquest posicionament metodològic com la forma més congruent de treballar com a antropòloga forana en el cas de poblacions indígenes (especialment les chiapanèques, que han sofert els abusos d'investigadors i professionals estrangers com ara el robatori d'imatges, de patents...). Tanmateix és important tenir present que aquesta forma d'aproximació a l'etnografia comporta unes dificultats afegides relacionades amb la capacitat de la investigador/a per delimitar el seu rol i per mantenir els seus objectius de recerca. En explicitar la pròpia tasca, a més, l'antropòleg s'exposa a una fiscalització major per part de persones i grups de diversos àmbits, i no només de l'acadèmic, en el qual pot defensar-se utilitzant uns codis compartits, sinó en d'altres més complexes i diversos.

Segons la meua pròpia experiència, fent una petita investigació col·laborativa amb un jove indígena tzotzil als Altos de Chiapas que està al càrrec d'elaborar vídeos informatius, reivindicatius i pedagògics dins i per a la organització a la qual pertany, he pogut experimentar els avantatges específics del vídeo com a eina d'investigació⁹. Entre aquests destacaria que, per mitjà d'assistir a discussions sobre continguts i adequació d'unes o altres imatges al missatge col·lectiu que l'organització indígena volia expressar en la seva producció videogràfica, m'ha permès observar negociacions explícites de significats per a l'autorrepresentació. En aquestes converses, igual que en totes les etapes d'elaboració del vídeo, el meu paper era el de donar una visió forana, tal i com fou acordat per a acceptar la meua presència al projecte. El fet que jo acompanyés el *videoasta*¹⁰ amb tot l'equip d'enregistrament (càmera, micròfons, trípode...) sempre em donava un estatus conegut i, per tant, negociable per a totes les persones amb qui ens vàrem relacionar.

8 Sobre les alinacions polítiques respecte el zapatisme a Chiapas vegeu Leyva i Sonnleitner (2000)

9 El cas de la meua recerca es centra més concretament en les produccions videogràfiques com a objectes de la recerca, i la metodologia audiovisual queda en un terme secundari ja que, malgrat que l'he utilitzada, no ha estat l'eina principal d'investigació.

10 Terme propi usat pel projecte de promoció de vídeo indígena (*Proyecto Videoastas Indigenas de la Frontera Sur*) en el qual s'emmarca aquesta experiència.

Un altre atribut del video és que permet, d'una forma fàcil i directa, retornar els resultats d'una investigació a les persones implicades com "objecte d'estudi". Si un/a antropòleg/a realitza la seva investigació de forma col·laborativa, utilitzant el video (o la fotografia) pot compartir els seus materials amb les altres persones implicades. Tan si són grups indígenes com si no, aquests materials seran llegibles i, per tant, aprofitables, per molt que les seves llengües o nivell acadèmic siguin diferents¹¹.

Però l'ús del video també té inconvenients clars, especialment en el cas de grups exclosos socioeconòmicament. Com per exemple la dependència i dificultat d'accés a la tecnologia, la necessitat de connexió a la xarxa elèctrica, les poques possibilitats de difusió dels productes audiovisuals en un àmbit ampli (nacional o internacional) i la compatibilitat entre equips i protocols que encareix el procés. No obstant això hi ha un altre mitjà, Internet, que considero pot resoldre moltes d'aquestes limitacions.

Queda molt per veure i pensar sobre el video indígena a Chiapas i sobre el potencial que aquest té per a beneficiar o donar noves possibilitats a les comunitats i organitzacions indígenes. Però, amb una experiència de camp molt curta, m'adono que el fet d'estudiar una realitat concreta a partir de la videoproducció, que sembla un procés anecdòtic, m'ha aportat molta informació. De fet, puc afirmar que per mitjà del procés audiovisual i de tot el que implica, he tingut l'oportunitat de conèixer detalls sobre la societat chiapanenca que no esperava poder arribar a saber.

Per exemple, m'ha permès entendre molt sobre la diversitat d'organitzacions sociopolítiques i els conflictes entre elles, segons com alguns projectes de promoció del video estan enfocats. Les diferències en aspectes tan clars com la vinculació amb institucions governamentals, la prioritització dels continguts sobre els formats, la importància que es dóna a difondre els missatges per a audiències externes, tot això en un territori tan petit com és Chiapas, fa pensar que es tracta d'un context complex amb múltiples interessos i alternatives polítiques. També he pogut, a partir d'observar els productes finals i els processos que hi ha al voltant de la producció audiovisual (discussions, prioritzacions...), comprendre com s'identifiquen les persones indígenes en un territori urbà i com es relacionen amb les persones mestisses i amb les persones de les seves comunitats.

Per això, considero que l'audiovisual té un enorme valor etnogràfic, més enllà, de vegades, del que seria d'esperar. La principal conclusió que puc extreure de la meua experiència és la corroboració d'una aportació del videoasta i antropòleg indígena Carlos Flores: *"En manos de grupos indigenas, los nuevos recursos audiovisuales están*

11 Amb això no vull dir que el llenguatge audiovisual sigui universal o unívoc. Però, malgrat que les formes de lectura i expressió visual estiguin condicionades socioculturalment, considero que són més fàcilment intercanviables que el llenguatge escrit en diferents idiomes o registres.

revelando el dinamismo de los procesos de construcción de identidades étnicas." (1998:308) (i no només ètniques, afegiria jo). I que, efectivament, el video es pot plantejar com un nou terreny de representació per a les persones indígenes amb característiques i possibilitats específiques, que pot arribar a permetre reflectir la seva identitat d'una manera nova i diferent.

Però, què és el video indígena? Fins a quin punt es pot delimitar com categoria de classificació? Es tracta de l'apropiació d'un terme indigenista, encunyat a partir de l'existència de les iniciatives governamentals de promoció del video des d'una perspectiva *folklorista*?

Els debats i qüestionaments amb els que m'he anat trobant al llarg del procés etnogràfic responen a una realitat complexa i dinàmica en la qual s'engloba tot el referent a les definicions essencialistes de la cultura, a les identifications més o menys modernes o tradicionals de les persones indígenes, a la seva vinculació amb la vida comunitària i la seva dialèctica amb la societat mestissa. Mentre que la imatge de les persones indígenes a Mèxic ha estat mediatizada per les diferents formes d'indigenisme durant anys, la seva posició en l'escala social s'ha vist clarament marcada per com la gent els ha vist i per com ells mateixos s'han vist. La representació que ells i elles fan, quan en tenen ocasió, integra tant el que adopten de la seva experiència tradicional com els valors que la cultura hegemònica els atribueix, així com elements d'una realitat en continu moviment i influenciada per dinàmiques d'abast global. Autors com K. B. Warren ja destaquen la reinvençió cultural que fan molts grups indígenes en ..."*dotar a viejas representaciones de nuevos significados para enfrentarse a problemas y amenazas del presente;*" (1998:145). Per mitjà del video sovint els grups indígenes s'autoidentifiquen com aitals, fins i tot recuperant costums perduts, fins a arribar al que Igor Ayora anomena "*mirada del turista*" (2002:25), o el que José Bengoa anomena "*cultura indígena de performance*" (2000:130).

Aquí, doncs, entenem que en realitat el procés que té lloc en la creació audiovisual és en certa manera **paral·lel a la negociació identitària** dels diferents grups implicats. La identitat es defineix en funció de la implicació que té cada grup en la societat, i en l'audiovisual es dona un nou escenari de negociació on tots i totes són representats en funció de diferents intencions i punts de vista.

En el context polític de Chiapas, els grups indígenes organitzats estan reclamant l'ús i gestió dels mitjans de comunicació i, entre ells, dels audiovisuals. Per això, la transferència tecnològica i de coneixements tècnics difícilment pot entendre's com una aculturació. Afortunadament, els grups i comunitats indígenes tenen un fort control sobre les decisions que afecten a la seva relació amb "agents externs" i, per norma general, són plenament conscients del poder dels mitjans de comunicació i de com aquests

afecten les seves vides. Malgrat tot, la història del video comunitari entre els pobles indígenes a Chiapas és molt recent, i la meua experiència massa limitada com per a gosar definir-lo com a una clara eina de transformació social. Fer-ho seria un posicionament ideològic, seria respondre segons les meves hipòtesis, no segons les meves constatacions. Malgrat això, m'ha sorprès veure les implicacions que té. Em sembla evident que en el moment en què en una comunitat indígena es decideix filmar, editar i difondre un video propi, les relacions internes es modifiquen i també s'obren noves possibilitats de presentació i relació amb l'exterior. Per això jo no puc jutjar els canvis com a positius o negatius ni endevinar el futur d'aquestes iniciatives, però el que em sembla indiscutible és que passar per aquests processos modifica la realitat dels grups indígenes a molts nivells.

Bibliografia de referència

- ARDÈVOL, E. (1998) "Por una antropología de la mirada: etnografía, representación y construcción de datos audiovisuales" dins *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, L. Calvo, *Perspectivas de la Antropología Visual*. Madrid: CSIC [en línia] http://cv.uoc.es/~002_04_041_01_r01/etnoweb/antropologia_mirada.htm [04/05/05]
- AYORA, S.I. (2002) *Globalización, conocimiento y poder. Médicos locales y sus luchas por el reconocimiento en Chiapas*. México DF: Plaza y Valdés
- BENGOA, J. (2000) *La emergencia indígena en América Latina*. Chile: Fondo de Cultura Económica
- FLORES, C. (1998) "El Video Indígena, entre la Antropología y la Modernidad" dins *Anuario 1997*. Centro de Estudios Superiores de México y Centroamérica. Tuxtla Gutierrez: Gobierno del Estado de Chiapas y Universidad de Ciencias y Artes del Estado de Chiapas, (pp. 295-312)
- GINSBURG, F. (1991) "Indigenous Media: Faustian Contact or Global Village" en *Cultural Anthropology*, 6(1): 92-112.
- GRAU REBOLLO, J. (2002) *Antropología Audiovisual*. Barcelona: Edicions Bellaterra
- LASSITER, L.E. (2004) "Collaborative Ethnography" dins *Anthronotes, Museum of Natural History Publication for Educators*, 25(1): 1-14.
- LEYVA, X. i SONNLEITNER, W. (2000) "¿Qué es el neozapatismo?" dins *Espiral*, 6(17): 163– 201. Universidad de Guadalajara, México.
- TURNER, T. (1992) "Defiant Images: The Kayapo Appropriation of Video" dins *Anthropology Today*, 8(6): 5-16.
- WARREN, K.B. (1998) *Indigenous Movements and their Critics. Pan-Maya Activism in Guatemala*. Princeton (New Jersey), University of Princeton Press.
- WORTH, S. and ADAIR, J. (1972) *Through Navajo Eyes*. Bloomington: Indiana University Press.